

ШЫН

№ 62
(18182)

2012 чылдың
июнь 5,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Бүгү-делегейниң Уруглар камгалалының хүнүнде

«УРУГЛАР. ТЕХНИКА. ЧОГААДЫКЧЫ ЧОРУК»

• Кызылдың №5 гимназиясы 300 муң рубль-биле шаңнаткан

Июнь 1-де, Бүгү-делегейниң Уруглар камгалалының хүнүнде, «Уруглар. Техника. Чогаадыкчы чорук» деп республика чергелиг фестиваль болуп эрткен. Ажылдарын көргүскен уругларга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының грантыларын, ук угланышкын-биле эң-не эки ажилдап турар школага 300 муң рубль акша шаңналын тывыскан.

Шаңналга төлөп тиг болдум.

Фестиваль Улуг-Хемниң Күжү-ойгу аттыг эриинге Россияның чылынга тураскааттыг делгелгени ажыткан. Аңаа бүгү кожуннарындан 80 өөредилге черлери, уруглар кирип, уругларның холу-бүдүргени саазындан, пөстен, демир-тестен, ыяш-даштан, дойдан болгаш оон-даа бойдуста бар бүгү-ле риалдардан кылыгларын алгачкан: чинчи-шурудан каас-тар, суй белектер, аргып-даа-дик-хеп, бажың иштинин эт-селдери дээш, чүнү чок Делгелге уругларның чогаа-талантызының чылдан чыл-ызырап оарын херечилеп.

Чогаадыкчы ажилдың тпцнели — трактор.

ны амгы тыва национал хевиниң көрүлдезиниң соонда Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчысы Михаил Козлов, оралакчысы Анатолий Дамба-Хуурак болгаш өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичел-дей фестивальдың киржикчиле-

дың №8 школазындан Виктория Оюн, №14 школадан Чаяна Тумат, «Эврика» немелде өөредилге төвүнде өөренип турар Багыр Ондар, «Идегел» школа-интернат-тан Жанна Монгуш, Кызылдың №9 школазындан Эдуард Ондар, Сарыг-Септиң уругларның чогаа-дылга төвүнүн өөреникчизи Валерий Шагдыр болгаш оон-даа өскелер төлөп тиг болганнар. Ол ышкаш ук адырда эң-не эки ажил-дап турар школа тодараттыг болгаш Тыва Республиканың Чазааның 300 муң рубль шаңналын алган. Ол дээрге Кызылдың №5 школа-гимназиясы-дыр.

турганнар. Оларның аразындан Олча Ондар бодунга хөй-ле солун чүүлдерни ажыдып, уран холдар-ның кылбазы чок дээрзинге бүзү-реп, ажылдарның хуулгаазын ча-жыттарын билип алганынга өөрүп турарын илеретти. Күш-ажыл кичээлдериниң башкылары хүнүнү изин-даа утупкан, аразында арга-дуржулгазын солчуп, мастер-класстарны эрттирип турлар.

Хамыктың кичээлгеин кылы-мал бассейнде эжиндирген мо-торлуг хемежиктер, корабльчы-гаштыр хаара туткан. Оолдарның тывызын тып чадаан дег, хөй-ле көрүкчүлөр сугда эжиндириш-

ринге байыр чедирип, ус-шеверлел ажылынга чогаадыкчы чоруун көргүскен, ол адырда тергип чед-дишкыннерлиг уругларга Чазак Даргазының 30-30 муң рубль гран-тыларын тывыскан. Өөреникчи ки-жээ ук түн улуг шаңнал болуру чугаажок. Ол аас-кежикке Кызыл-

Хем эриинден Шетинкин-Крав-ченко кудумчузунга чедир шөйлү берген делгелге баартыктарында «барааннар» чүгле уругларга эвес, улуг улуска база өөредилги, солун, ажыктыг болганы билдин-гир. Чыылган чон, ада-иелер уруг-ларның ажылын магадап, садып ап

кинче үр-ле кайгап, оларны долганып сонуграп келгеннер. Агаарже ужуп үнген чыланчыгаш-тар база чыылганнарга өөрүшкүнү шаңнаан. Ынчалдыр ол хүн уруглар мага хандыр дыштанып, чаа-чаа чараш чүүлдер-биле танышканнар.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.

Ажылдың чажыды ажыттыг. Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

«Хааннар шынаазы»
2012 чылда

ТЫВАНЫҢ ААЛЧЫЛАРЫ БОЛУРЛАР

«Кызыл—Курагино» де-мир-орук тудуунун төлеви-лелинче кирип турар чер-лерниң археология ка-зыышкыннарынче делегей-ниң 10 ажыг чурттарындан эртемденнер болгаш волон-терлар июнь 8-те чоруптар деп, Орус география ни-тилелиниң президентизи Сергей Шойгу дыңнаткан.

«Хааннар шынаазының чажыт-тарын ажыт» деп делегей чергелиг волонтерлар аразынга эрткен аныяктар конкурсузун тиелекчи-леринге түр када чурттаар ийи ла-герьлерни организастан тургускан. «Кызыл—Курагино» экспедиция-зынга киржир күзөлдүг кижилер-ниң аразынга конкурсту эрткен чылдың төнчүзүнде-ле чарлаан турган. Даштыкы чурттардан 150 ажыг, а РФ-тиң субъектилеринден 100 ажыг чагыгларны кириген. Россияның чурттакчыларындан аңгыда, Великобритания, Австрия, Бельгия, АКШ, Франция дээш, оон-даа өске чурттардан төлээлер аңаа кээп киржир.

Тывадан 100 оол, 90 уруг бирги ээлчегге киржир. Оларның ара-зында чүгле студентилер эвес, океанолог, библиотекар, эмнелге ажылдакчызы, нефтехимик дээш, кымны чок дээр. Бирги ээлчегниң кежигүннери-биле Сергей Шойгу база кады чоруур мен деп аазаан. Ниитизи-биле 4 ээлчеглиг үнүүш-күннер болур.

Тываның волонтерлары-биле кады чоннарның найыралы универ-ситеттиң студентизи, Колумбияның хамаатызы Джованни Абдио Рохас база чоруурунга белең. Орус география ниитилелиниң ачы-дуза чөвүлелиниң удуртукчузу Владимир Путин Тываның культу-разын шинчилээринге үлүг-хуузу кириштирер дээн студентиге грантыны тывыскан.

«Археологтарның ажыл-чору-дулгазынга, культура талазы-биле үнелиг тураскаалдарны камгалаа-рынга бүгү-ле талазындан ачы-ду-заны чедирер бис» — деп, «Кы-зыл—Курагино» демир-орук тудуу-нун кол инвестору, «ЕПК»-ның чиң-гине директору Руслан Байсаров чугаалаан. Далай деңнелинден 1300 метр бедикке эртер ужурлуг, узуну 400 километр демир-орукту чорударда, 16 миллион куб метр хөрзүннү дажыыр ажылдарны күүседир. Демир-орук келир үеде чыл дургузунда 1 миллиард тонна казымал байлактар дилеп ты-варынга ажыктыг, улуг хемчээлдиг хөмүр-даш бассейнин ажылдап тургузарынга арганы бээр. Ынчан-гаш бо кезек девискээрге «Хаан-нар шынаазы» деп археология казыышкыннарын үе-шаанда чорудары эргежок чугула апарган.

ТР-ниң албан-эзузунун сайтызындан

БИЧИИ ДАҢГЫНАЛАР БОЛГАШ ТАЖЫЛАР

Июнь 1-де Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрына республиканың уруглар аразына "Мини-мисс болгаш Мистер-2012" деп мөөрей болуп эрткен. Тываның бүгү кожуннарындан ниитизи-биле 42 уруглар, оолдар киришкен. Ооң мурнунда чылдарда мөөрейге чүгле бичии даңгыналар кирип турган болза, бо удаада бичии тажыларның киришкени ук хемчегни чараш болдуруп, улам аян кириген. Кирикчилер шуптузу — боттарының кожуннарына болуп эрткен шак-ла ындыг мөөрейниң тиелекчилери. Ынчангаш шупту шилиттинген даңгыналар, тажылар болганда, кижилер бүрүзү салым-чаянның, талантылыг болду.

Мөөрейниң бирги чадазында уруглар боттарының өг-бүлели болгаш боду-биле хүндүлүг жюри, көрүкчүлери таныштырган. Уруглар шупту эжеш

болуп алгаш, боттарының каяа төрүттүнгенин, хостуг үеде чүнү кылырынга ынаан, ава, ачазының дугайында, шүлүктөй аарак, таныштырган. Чамдык уругларның

Сеңээ — мээң белээм.

Кызыл хоорайдан Дмитрий Богдашкин-биле Сайлык Монгуш кайгамчык-ла танчылааннар.

орус дылга хамаанчок, англи дылга хостуг чугаалап турарын аажок магададым. Кожууннарда англи дыл башкыларының ажылын, уругларның билииниң бедип турарын мактавас аргажок.

Мөөрейниң ийги чадазында кирикчилер боттарының уран талантызын көргүскен. Бо мөөрейде эң-не сонургаан чүүлүм — уругларның даштыкы, Россияның-даа ыраажыларын, самчыларын өттүп, оларны кара олчаан кылдыр көргүзүп турары. Маша Распутина, Майкл Джексон, Алсу дээш, оон-даа өске билдингир артистерни бичии чаптанчыгбайларның сценага

ойнап көргүскени черле онзагай. Ада-иелер ажы-төлүн шыырак белеткэн дээрзи моон-на көскү.

Национал болгаш кезээки идик-хеп мөөрейи көрүкчүлериң сонургалын болдурган. Улуг улустан дудак чок кеттинген оолдар, уруглар сценаже үнүп келирге, залда олурганнар диңмиттиг адыш часкап, уткуп хүлээп алдылар. Ындыг бедик деңгелде чогаадып, уран даарап кылган идик-хепче эвээш эвес акша үнген дээрзи көскү.

Кирикчи бүрүзү тус-тузунда аажок талантылыг, ылаңгыя оларның тиилээр дээн тура-соруунун,

Кызыл кожундан Батый Ондар-биле Айысмаа Өлзей: «Кайы хире чараш-тыр бис?!»

күзөл-чүткүлүнүн күштүүн чүгүл жюриге эвес, а көрүкчүлериң безин илдең болганы чугаажок.

Түннелинде 2012 чылды "Мини-мисс" атка Сүт-Хөл кожундан Даң-Хая Ооржак, а "Мини-мистер" атка Бай-Тайга кожунуну төлээзи Бады-Сенги Салча төлөптиг болган. "Вице-мисс болгаш "Вице-мистер" аттарын Кызыл хоорайдан Долум Ондарга болгаш Барыын-Хемчи кожундан Авырга Ооржак тывыскан.

Алдынай Бады-Хоо. Виталий ШАЙФУЛИНИ, тырттырган чуруктары.

Спорт, спорт, спорт

ТӨРЭЭН ХҮНҮН ЧОНУ БАЙЫРЛААН

● Арзылаң мөге Сүүр-оол Ондарның 80 харлаанынга тураскааткан тыва хүрештен фоторепортаж

Июнь 2. Найысылал Кызылдың Национал парыгының "Хүреш" стадиону. Тываның алдарлыг Арзылаң мөге Сүүр-оол Ондарның чырык адынга тураскааткан тыва хүрешти көөр дээн хөй чон 1 шак ажа дүжүп чорда-ла, стадионче, эптиг олут ээлеп алыры-биле, шуужуп кирип турлар. Сүүр-оол Хүргүлекович чонунуң аразына чурттап чораан болза, бөгүн 80 харлаар турган. Ол аравыста ам чок-даа болза, ооң ажы-төлү, уйнуктары, чоок кижилери алдарлыг өгбенинң улуг юбилейин бүгү чоннуң байырлалы кылдыр хуулдуруп, сураглыг спортчу башкының эң ынак оюну — тыва хүрешти эртирип турары бо.

С.Х.Ондар республикага чеже катап шүүлбээн дээр. Наадымнарга хөй катап шүүлген, 10 катап үжүрлөшкөн. Хоочун мөгелер аразына ийи катап шүгген. Ол дээрже ылап демдеглеттинген санфактылар-дыр. Сүүр-оол Хүргүлекович оон-даа хөй катап шүүр турган, чүге дизе чамдык чылдарда, шаанда малчыннарның Наадымнары болбайн баар таварылгалар база турган. Ооң кадында Сүүр-оол Ондар аажок биче сеткилдиг, бодунга ыяк бүзүрелдиг мөге чораан болгаш, хензиг-ле маргылдаалыг таварылгалар дужуп келген болза, тиилелгени ол боду-ла удурланыкчызыны кылдыр санап кааптар турган. Улуг назылыг хоочун мөге-биле артканда, "Тиилелге улуг мөгенин болзун" — дээр турган дээрзин улуг назылыглар ам-даа сактып чугаалажыр болду. С.Х.Ондар бүгү назынында

өөредилге шугумунга ажылдап келген. 47 чыл дургузунда башкылаан, ооң 37-зин республиканың аңгы-аңгы кожуннарынга школа директорлап ажылдаан. Ол үениң дургузунда ол та чеже оолдарның мөге болур сонургалын оттуруп, улуг спортче оруун ажыткан! Ону санаары берге, санап четпес деп болур.

Тыва Республиканың "Хүреш" федерациязының даргазының оралакчызы, ТР-ниң бойдус курлавырлары болгаш экология сайыды В.Д.Кара-Сал чыылганнарга байыр чедирип сөс алгаш, 80 чыл бурунгаар келир үеде Тываның Арзылаң мөге Сүүр-оол Хүргүлекович болур бичии оол төрүттүнгени тыва чоннуң аас-кежи-дир дээрзин айтып, "80 чыл эртерге-даа, тыва хүреш улам сайзырап, салгалдар ол чараш оюнну уламчылап, мөгелер саны хүнден хүнге нежежил

турарын өөрүшкү-биле демдег-левишаан, Сүүр-оол Хүргүлекович Ондарның бо хүрешти организаастап, деткикчилеп турар ажы-төлүңге, уйнуктарыңга, дөргүл-төрелдеринге өөрүп четтиргенин илереткеш, тураскаал суй белек — хүрежип турар мөгелериниң улуг чуруун Арзылаң мөге-ниң оглу Александр Ондарга сөңнеди.

С.Х.Ондар — Сүт-Хөл кожунунуң алдарлыг огулу, ынчангаш Тываның Улустуң артизи Станислав Ирил биле аныяк ыраажы Роман Ондар улустуң ырызы "Чес-Булуңумну" кыңгырады бадырып эгелээри билек, ийи-ийи кылдыр чыскаалыпкан республиканың шыырак дээн мөгелери стадионну эргий кылаштап, көрүкчүлериңге байыр чедирип, хол чайып эртип турлар. Чыскаалды Тыва Республиканың Арзылаң мөгелери Геннадий Сендажиевич Монгуш база Амир Өлзей-оолович Монгуш олар баштап чоруп-орлар. Оларның соонда Арзылаң мөге Маадыр

Шүңдүгү, үжүрлөшкөн мөгелер деткикчилер-биле.

Кавааевич Монгуш база сөөлгү чылдарда доктаамал шүглүп үнүп турар Эрес Кара-Сал...

ТР-ниң Ыдык ыры чаңгылаанып үндү. Маргылдааның тугун Сүүр-оол Хүргүлекович Ондарның 65 харлаанынга тураскааткан шыырак мөгелер аразына эрткен хүрешке шүүлген Тываның Арзылаң мөге Сүүр-оол Амир Монгуш киискиди үндүрүп тур.

Маргылдааның кол судьязы — ТР-ниң Арзылаң мөге Сүүр-оол Амир Монгуш киискиди үндүрүп турар Эрес Кара-Сал...

алдарлыг ажылдакчызы, спорт мастери Радислав Наважал.

104 мөге девип үндү. Оларның аразында Моолдан аймак Чааны М.Патулга девип чоруп тур. Ол май 9-та эрткен хүрешке чер четпейн чорааш, даяныпканын сактып тур боор силер, ынчангаш ам чааскаан ырактан чедип кээп, тыва мөгелери биле катап күжүн шенежири-биле моорлап келгени бо-дур.

Бирги салыг. Тыва хүреш деген, назы-хар дээр эвес, оозу-биле улам солун. Арзылаң, Начын мөге-

Эрес Кара-Сал шаңналга алган аъдын мунупкан халдып ор.

ериндыг-ла болгай, бирги салыгы арга-дуржулгазы эвээш, килдендизи бичии, аныяк мөгелерни саат чокка октап-ла турлар. Эрес Кара-Сал аныяк мөге Кежик Кууларны чаңгыс холу-биле-ле жүр шепити. Кижидыңа көрбөз чаа аттар дыңнааш, кайызы боор ол деп танып-көрүп ап ор бис. Улуг-Хемден Камгалакчы Монгуш деп элээди оолду чаптадыс. Эт-ханы шыырак, кара-жүрөң мага-боттуг, езулуг мөге деп көстүп турар, бодунга бүзүрелдин-даа аажок.

Мөгелер тутчуп турар аразында маргылдааның башкарыкчылары Владикавказка болуп өткөн хостуг хүреш маргылдаазынга 50 килограммга Россия чемпиону болгаш Ай-Хаан Ондарга Арзылаң мөге Сүүр-оол Ондарын салгалдары чайынналчак едишкени дээш тускай шаңналды мөңгүн чүгөн-суглукту тыпсып үр. Ай-Хаан удавас делегей чемпиондынга киржир, ынчангаш стадионга олурган көрүкчүлөр даа байыр чедирип, диңмиттиг тыш часкаашкыннары-биле ону еди.

Арзылаңнар-биле шыырак тутуп турар аныяктарны маңаа эмдиге аргажок. Ол дээрге олбан Серээ (М.Маадыр-биле), улар Айдың (М.Геннадий-биле) ар-дыр. Дыка үр тутчуп келдир. Келир үеде олардан шыырак мөгелер үнери чугаажок. Бирги лыгда-ла эң чараш арганы Ал-Сай Одай көргүзүп, көрүкчү-риниң сонуургалын чаалап алды. Ал-Сай Наадымда аныяктар азынга хүрешке шүүлген мөге алгай. Оон аңгыда бирги салыгда Ай-Тайгадан Сайын Кашпык-оол мыкты кайгатты. 16 харлыг боге дүүн, июнь 1-де, болуп өткөн, элээди оолдар аразынга хүрешке шүүлген. Душ бооп эвес үлгенин ол бадыткап, бирги лыгда оонаан чиги-биле октады. Үрден аныяк мөге Отсурен адыр-оол Россияның хостуг хүрешке чыынды командазының кигүнү, Тываның эң шыырак телериниң бирээзи Чечек-оол Вендей-биле дыка үр тутчуп өткөн соонда, бирги салыгның чүзүндө иелээ арткаш безин шаг болуп турлар. Орта эвесге өзүп оор-дыр дижип вуста, ынча дидиңер бе дээн каш, Отсурен ат-сураглыг аныякчызын октап кагды. Эр

Бо хүреште 104 мөге киржип ар, ынчангаш оларны саарзык-дырбазы-биле бөлүк аныяк елерни хүрештирер шийтирнэ-ля коллегиязы шийтирлээн.

Ийги салыг. Моол мөге Патулга аныяк мөге Олег Эник-ни чиги-биле октады. Начын Сонам Соян (Д.Чингис), Аян-Ондар (М.Камгалакчы), Аян-оол Херел (Аяс Дадията), Ой Отчугаш (Азаит Монгуш),

Омак Кара-Сал (Түмен М), Аңгыр Куулар (Мандыл-оол Аян), Сендин Валерий (Т.Айдаш), Бай-Тайгадан Сайын Кашпык-оол, Караа Алаңгы (К.Даш-Чимит), Одай Алдын-Сай (Б. Сырбыкай), Найдан Ооржак (М.Айдың), Отсурен Маадыр-оол (Чойган Ондар), Али Монгуш (М.Амир Кызыл хоорай) удурланыкчыларын октааш, дараазында ээлчеге киргени бо. Олар аңаа ам Арзылаңнар, Начыннар-биле тутчур.

Ушкү салыг. 32 мөге арткан. Арзылаңнар Амир Монгуш Айдың Дадиятаны, Геннадий Монгуш (бодунуң ынак аргазын аягыдааш) Сайын Кашпык-оолду, Сайын-Белек Түлүш Саян Дамбаны, Эрес-Кара-Сал Аңгыр Кууларны, М.Патулга Амир Ховалыгы, Аян-оол Ондар Али Ондарны октады.

Бо салыгда дыка чараш хүрешти Мөңгүн-Тайгадан Аяс Кула көргүстү. Арзылаң мөге Маадыр Монгушка ол таварышкаш, бодунга кончуг бүзүрелдин көргүзүп, удурланыкчызының шаа төнгүже чедир тутчуп келгеш, октап алды. Ай-Демир Монгуш биле Тежит Отчугаш таварышты. Ийи шыырак мөге үр-даа болбадылар, Отчугаш халдааш, дегээлей тепкеш, буттан ап чыдырда, Ай-Демир алыспайн басып каапты. Эң-не чараш арганы аягылааш, Андрей Монгуш кончуг шыырак мага-боттуг Тандиниң мөгези Сагаан-оол Херелди октап кагды. Омак Кара-Салды Допуй-оол Эртине барык судьялар столунга чедир сүртеди, түрүп келгеш, октап кагды. Оюнун таалап көрүп органыыс Отсурен Маадыр-оолду Айдың Отчугаш октап кагды. Спорт мастери Артыш Домбулакты Алдын-Сай дөрт хончуже кириген соонда октап кагды. Караа Алаңгы Эрзинден Сүүр-оол Намчааны октады. Октадып-даа алза, аңаа ол дораан "Сүүр-оол деп атты төлөптиг эдилеп, хүрежип чорууру дээш" тускай шаңналды деткиччилер тывысты. Начын мөге Алексей Монгуш бодунуң оонаан октааш, дараазында ээлчеге кирди. Начын мөге Руслан Ондар биле аныяк мөге Найдан Ооржак салыгның сөөлүңгө арткаш, элээн үр сегиржип келгениниң түннелинде ат чок аныяк мөге октап алды. Көрүкчүлөргө амыраан алгы-кышкызы-даа аажок.

Дөрткү салыг. Он алды мөге арткан. Эрес Кара-Сал Шолбан Монгушту октады. Арзылаң мөге Амир Монгушту Өвүрден аныяк мөге Найдан Ооржак, дөрт хончулаштырган соонда, октап кагды.

Арзылаң мөге Геннадий Монгушту Аян-оол Ондар октап кагды. Чоокта чаа Геннадий Монгуш Тайвань четкеш келген-дир. Үрер хөгжүм оркестриниң удуртукчузу Тимур Дулуш биле чылгычы Геннадий Монгушту Тайваньның

удуртукчулары чалаан. Үрер хөгжүм оркестриниң аъттыг ойнап турарын көргөш, олардан аргасүмө алыры-биле чалаан чүве-дир. Ол дугайын хүрештин сураглыг тайылбырлакчызы, Тываның Улустун хөмөйжизи Конгар-оол Ондар көрүкчүлөргө сонургадып дыңнатты.

Одай Алдын-Сайны Сайын-Белек Түлүш октады. Кайызы-даа Начыннар Алексей Монгуш биле Допуй-оол Эртине душту. Бо удаада Алексей октадыпты. База-ла кайызы-даа Начыннар Ай-Демир Монгуш биле Андрей Монгуш душчу берди. Кайгамчык чараш арганы кылгаш, адаанче кире халааш, Андрей Ай-Демирни андара октап кагды. Караа Алаңгы Очуржап Айдыңны, М.Патулга Сонам Соянны октап кагды.

Бешки салыг. Сес мөге арткан. Эрес Кара-Сал, Сайын-Белек Түлүш, Андрей Монгуш, Аян-оол Ондар, Допуй-оол Эртине, Караа Алаңгы, Найдан Ооржак база моол мөге Патулга. Арзылаңнар, Начыннар аразында ийи ат чок аныяк мөге арткан: Караа Алаңгы биле Найдан Ооржак. Көрүкчүлөр шупту бо ийи мөге дээш "аарып" ораырыс чугаажок.

Ооржак Найдан бо салыгда Арзылаң мөге Эрес Кара-Салга таварышты. Бир Арзылаңны октап алган, ам ийи дугаар Арзылаңны кандыг арга-биле алырын бодап турганы-ла ол боор, шала оваарымчалыг дескелеп турар аразында Эрес Кара-Сал ону даяндыра каапты. Сайын-Белек Түлүш Караа Алаңгы-биле бир шаг ботка тутчуп келген соонда, аныяк мөгени ойтур басып кагды. М.Патулга биле Допуй-оол Эртине база дыка үр хүрежип турлар. Бирде моол мөге, бирде Э.Допуй-оолга эмчи дузазы хереглээн соонда, катап-катап тутчуп-ла турлар. Патулга ийи катап дүжүрер часты. Көдүргөш дүжүрер-ле, Э.Допуй-оол тура дүжөр. Дөрт хончуже кириген түннелинде моол мөге октап кагды. Өвүрүн Андрей Монгуш биле Сүт-Хөлдүн Аян-оол Ондар душчу берди. Үр-даа болбаанда Андрей Монгуш октап кагды. Бо хүреште Андрей Монгуш кайгамчык чараш аргаларны көргүзүп тур. Черле оон мурнунда-даа салыгларын ыялап-ла чараштыр октаар, дүжүрүп чыдырда-даа, ыялап-ла кырын орта дүжөр, элдеп хуулгазын аргаларны ол көргүстү. "Эң чараш арга дээш" деп тускай шаңналды Алдын-Сай Одай биле Андрей Монгуштуң кайы-бирээзи алыр-ла боор дижип ор бис.

Шаңналдар хөй болганындан оларны маргылдааның организа-чылары болгаш деткиччилер удур-ла тыпсып турлар. Сесче кири хүрешкен дээш Аян-оол Ондарга тускай шаңналды тывысты. "Эң аныяк мөге" деп тускай шаңналга 15 харлыг Субудай Монгуш төлөп-тиг болду. Арзылаң мөге Маадыр Монгушту октаан Кула Аяска акша шаңналын тывысты.

Сүт-Хөл кожуун чагыргазының, Төлээлекчилер хуралының болгаш Суг-Аксы суму чагыргазының, Сүт-Хөл кожуунуң сарыг-шажын эргелелиниң төлээлери чыылган чонга байыр чедирип, тускай шаңналдарны мөгелерге болгаш Арзылаң мөге С.Х.Ондарның салгалдарына тыпсып тур. Бо хүреште киржип турар эң улуг назы-лыг мөге Геннадий Монгушка, Арзылаң мөгелер Амир Монгушка, Маадыр Монгушка тускай шаңналдарны сөннөди. Сүүр-оол Хүргү-лекович-биле кады ажилдап, эдержип чораан эш-өөрүнүн өмү-нээзинден чогаалчы Бораш Ондар сөс ап, байыр чедиргеш, алдарлыг мөге тураскааткан шүүлүн

номчуду.

Алдыгы салыг. Дөрт мөге арткан. Арзылаң мөге Эрес Кара-Сал биле моол мөге М.Патулга таварышты. Моол мөге сестип, дескелекесеп турда-ла, Эрес сегир-ип алган дораан дүжүрдү. Көрүк-чүлөр амырап, алгы-кышкылыг байыр чедирип турлар.

Арзылаң мөге Сайын-Белек Түлүш биле Начын мөге Андрей Монгуш душчу берди. Бо ийи мөге кайызы-даа бот-боттарын эки билчир, каш-даа катап душчуп турган болгай. Бир чайын Тывага сумога, хостуг хүрешке, тыва хүрешке улуг маргылдаалар эртип турганын сактыр боор силер. Аңаа болган тыва хүрешке бо ийи мөге душчу бергенде, ынчан Сайын-Белек октааш, автомашинаны шаңналга алган ийик. А көшкүн чоннарның хүрежинге база-ла иелээ душчуп келгенде, ынчан Андрей Монгуш октааш, 6 муң доллар-биле шаңнаткан болгай. Ам кайызы-ла октаар ирги?! Бир көөрүмге, карак чивеш аразында сегиржип алган соонда, барык деңге чыгыы дүшкен ышкаш болду, ынчалза-даа кичээнгеилер көрүп орган судьялар Сайын-Белек мурнай дүшкен дээш тирилгени Андрей Монгушка тывысты.

3-4-кү черлерни элээн мөге-лерге шаңнал тыпсыры-биле чалай берди. Арзылаң мөге Сайын-Белек

мөгелери шүглүп артып, октажып, үжүрлөжип чораан болгай. Ам-даа ол езу-чаңчыл хевээр артканы бо-дур.

Эрес сегирип чадал элээн бол-ду эвеспе. Андрейниң шимчен-гирин кижичерле кайгап ханмас-тыр. Чүгле Тывада эвес, Россияда ат-сураглыг апарган, кымга-даа аштырбастаан ийи мөге тутчуп турлар. "Далаштырган херээ чок, ийи шыырак мөгениң хүрежин таалап көөр-дүр!" — деп, маргылдааның эртирикчилери безин микрофонда чарлап орлар. Шынап-ла, таалап көрүп ор бис. Аай, дедир хончулаштырып, кажык тырткан соонда, Эрес Кара-Сал басып каапты.

Алдарлыг Арзылаң мөге Сүүр-оол Ондарның төрүттүнгенинден бээр 80 чылынга тураскааткан хүрешке Тываның Арзылаң мөгези Эрес Кара-Сал шүглүп үнгени бо-дур. С.Х.Ондарның оглу Алек-сандр Сүүр-оолович Ондар шүүл-ген мөге чүгүрүк кара аътты, үжүрлөшкен мөге шилги аътты шаңнал кылдыр тывысты.

Шүүлген мөге Эрес Кара-Сал шаңналга алган кара аъдын мунуп-каш, стадионну бир долгандыр хал-дып тур. Көрүкчүлөр адыш часкап, байыр чедирип тур.

Маргылдааның тугун Эрес Кара-Сал бадыргаш, сөс ап чүве чугаалады.

Андрей Монгушка шаңнал аътты Александр Сүүр-оолович Ондар тыпсып берген.

Түлүш биле Моолдун аймак Чааны М.Патулга национал хептерин кедипкен үнүп келдилер. Маргыл-дааның деткиччилери, организа-чылары оларга байыр чедир-бишаан, улуг соодукчуларны шаң-налга тывысты. Сүүр-оол Ондарның эң ынак аргазын (балдыр-лааш карак чивеш аразында октаар) ажыглап турары дээш Допуй-оол Эртине Сүт-Хөлдөн бир кырган-ава: "Шаанда Сүүр-оол Ондар шүглүп каарга, шаңналы бир тонук дордум торгу болур чораан" — дээш бир тонук дордум торгуну белекке чоруткан болду.

Чедиги салыг. Ийи мөге арткан. Арзылаң мөге Эрес Кара-Сал (Сүт-Хөл) биле Начын мөге Андрей Монгуш (Өвүр). Шаг-төөгүдөн бээр Сүт-Хөл биле Өвүрнүн

—Алдарлыг мөге Сүүр-оол Хүргүлекович Ондарның чырык адынга тураскааткан хүрешке шүглүп үнгөш, өөрүп тур мен, чонум. Сүүр-оол Хүргүлек-овичиниң ажы-төлүңгө, уйну-тарынга мындыг чараш байыр-лалды чонга шаңнааны дээш өөрүп четтиргенивисти мөге эш-өөрүмнүн өмүнээзинден илередип тур мен. Шаңналга алган бо аъдымны мени хүрешке өөреткен, мөге кылдыр өстүрүп каан акым, Тываның Арзылаң мөгези Амир Монгушка өөрүп четтиргенимниң мөгейи кылдыр белекке берип тур мен. Ол аътка кончуг ынак кижичерле, стадионга орган чон шимээн-дааштыг байыр чедирип, адыш часкап турлар. Эр хей, Эрес! Чараш мөгейи-дир!

Алдарлыг мөге тураскааткан хүреш ынчалдыр доозулду. Тарап тура, көрүкчүлөр мөгениң ажы-төлү, уйнуктары, чоок төрөлдери ынча хөй шаңналдарны тыпсып турарын магадап чугаалажып, чаңгыс чер-чурттуглары сүт-хөлчүлөрни мактап, "Сүүр-оол Хүргүлекович Улуг-Хем кожуунга дыка хөй чылдарда ажилдаан болгай, улуг-хемчилерниң чоп сураа безин дыңналбады" дижип чугаалажып турарын дыңнадым. Кижичерле хензиг черге хомудаар, хензиг черге өөрүүр дижири-ле шын. Ат-алдарлыг, төлөптиг кижилеривиске, ылаңгыя хоочуннарывыска кичээнгеилер болурун черле утпаалыңар. Чоннуң караа көскү, кулаа дыгыжы болгай.

Светлана БАЛЧЫР,
"Шынның" корр.

Хүрештен чуруктарны Чингис СААЯ тырттырган.

(Уланчызы, Эгези № 61 «Шында»).

Бодум барык бүгү назынымда ток, энергия-биле ажилдап чораан кижилер Тибетте электроэнергияны элбээн кайгадым. Орук кыдында кандыг-даа кадыр дагларда 4-5 санныг улуг энергиялыг мачталар чыскаалыпкан турар. Кандыг-даа ыракта турар суурлар шупту электрлиг. Чамдык черлерде черде чыдар кабельдер-биле хандырып турар. Ындыг болган ужурундан Эверест чоогунда 5050 м турар ыдыктыг Ронгбук хүрээзинде ток барын бодум көрдүм. Энергия бар болганда, кайда-даа телевидение, телефон харылзаазы бар. Эрги-саргы, үрелик дизель-генераторларлыг Тожуну, Мөңгүн-Тайганы сактып келгеш: "Бистер Тибеттен чеже чылдар чыдып калган улус боор бис?" деп айтырдымдыс-даа.

Тибет делегейниң бедик ораны болганда ында чайгаар үнүп турар ыяш чок. Муң хире километри машиналыг эрткеш, кайда-даа чаңгыс-даа тал, терек, дйт-даа көрбедивис. Бедикте шаттар, даглар, даштар. Бистиң ыяш үнмөс Тес, Эрзин, Өвүр, Мөңгүн-Тайга дег. Долгандыр көөрүңге Тыва-ла, Тыва. Чүгле бедик угжок. Ол даштан бүткен оранда тибеттер тараа тарып турда, совет үеде бистиң ховуларымыс сагындырар. Мөңгүн-Тайга шыпшындан ушчок бедик черлерде, 4000 ажыг метрде, хемнер чоогунда ыйгыл черлерде даштарны аштап каап-каш, олардан кажаа кылгаш, колдуунда сарлык-биле чер чарып турлар. Ийи сарлыкты кожуп аар, херээжен-даа кижилер озук-биле черни чарып турар. Дугуйлуг тракторлар чанында турар, олар шөлдүн бичизинден ээл шыдават. Сарлыктарны, айттарны ыңгыржаанда кызыл туктар киискээ. Мурнакчы фермерлер хевирлиг. Эскерип чоруурумга тарааны, арбайны 4800 м чедир черге хол-биле чажып турар чорду. Мында оттулар ыяш, хөмүр-даш бар эвес. Сарлык өдзөн кончук чараш кылдыр кадыргаш, көржөн оттулар болду. Тибетте агаар-бойдус дош-кун болгай, Тывадан дээрдедес.

Тибет чоннуң амыдыралын бис чүгле кыдындан хайгаарал чор бис. Ажилчыны кедергей-дир. Шегадцега отельге келиривиске 8-9 класс хире дурт-сынныг, ажил-дакчы уруглар бистерниң улуг рюкзактарымыс келген дораан чүктөпкеш, кирип эккелдилер. Ол хоорайга, кудумчуга херээжен улус эр улус-биле кады аар демирни самосвал кырыне үндүр каап турганын көрдүм. Часкы тарылгада эр, херээжен чокка шупту чон хаара туттунган. Ол-ла хоорайның тротуарларында тибеттер долгандыр баскактанпкан олурупкан, аразында хөөрөшкен олургулаар болду. Шаандакы тывалар-ла. Бистиң үдекчивис — гидивис Юдон деп аныяк уруг чолаачылар-биле кады амгы салгалга хамааржыр. Ол боду англи-лээр, Лхаса аэропорту-дан-на Эверест эдзэнге бисти чедирди. Эверест адаанда лагерьде тибеттер альпинист экспедицияларга дуза чедирип ажилдап турарлар. Ында олар поварлар бооп, сарлыктары-биле тонна-тонна чүктерни 6400 метрге чедирип турарлар. Оларның чурттаар бажыңнары даштан кылдынган, бистиң коттеджтеривис дег, чаңгыс азы ийи кат калбак бажыңнар боор. Оларның кырында хей-аът туктары азы Кыдаттың беш беш-адырлыг кызыл туктары киискип турар. Ооң даштында база-ла даштан чыгдынган кажаалыг.

Суурлары улуг эвес, 20-30 бажың-нарлыг, ында-мында даглар эдзэнге чаштыңган чыдар.

Лхаса аэропорту-на кыдат авиакомпанияның аэробузу-биле ужуп кээривиске, каайлы ажил-дакчылары кижилер бүрүзүн чаңгыс-тап хынап кирип турлар. Бо хире шыңгыы хыналданы кандыг-даа күрүңге көрбээн бис. Мээң рюк-загымга чораан делегей атлазын ажып хынадылар. Далай-Лама дугайында ном деп каразааннар хевирлиг. Амгы Далай-Лама дуга-йында ном-даа, ооң чурук-хөрүүн-даа Тибетче кирибес чүве-дир. Ынчангаш амгы тибеттер Далай-Лама башкының овор-хевирин кажан-даа көрүп көрбээннер. 2008 чылда, Пекинге Олимпий оюнна-рының үезинде Лхасага тибеттер удурланышкын кылган, оларны кыдаттар баскан деп дыңнадылар

кээп турду. Ооң ужурундан ирги бе, Лхасада ярмарка — кудумчу Барккода кыдат шериглер хөй чор-ду. Ында-мында хайгаарал олурар-лар. Бистер орук ара бир батальон хире хөй машиналарда шериглерге база таварыштывыс. Та Эверест чоогунче, та Синьцзян-Уйгурже бар чоруурлары ол. Юдондан: "Тибеттиң тугу кандыгыл?" — дээривиске, ол билбес болду. Тибеттиң арзылаңнарлыг тугун Непалдан тып алган бис. Тибетте кыдаттарның саны чыл бүрүде көвүдөп турар, Лхасаның чурттакчыларының бир чарты кыдаттар апарган. Джи-биле Непалче кел чорааш, дикто-фонга каргыраа салыптарымга, чолаачы дөвөй берген. Сарыг-шажыңга хамаарылгалыг чүү-даа чүве хоругдалда хевирлиг-дир деп билдирис. Эверест адаанга чедир кызыгааржылар посту-зун чежени-даа эрттивис. Эвересттиң бетинде 500 м черде сөөлгү кызыгаар-жылар кижилер бүрүзүн үнер-кирерге, хынап турарлар.

Делегейниң Ие-бурганында

Ам Тибетке келген кол сорул-гавыс — Эверест, Джомолунгма дугайында. 5000 м бир бедик арче үнүп кээривиске, Гималай даглары көк дээр адаанда мөңгүнелип көстүргө, боттарымыс билбейин алгыржыпкан бис. Делегейниң эң бедик даа Эверест (8848 м) орту-зунда тур. Ооң-биле кожа, ыңдын-да Лхотце (8516 м), солагай тала-зында Макалу (8463 м), оң тала-зында Чо-Ою (8201 м) дээрни ба-ганалап алган турлар. Дүш соон-да Ронгбук хүрээзинге (5050 м) кээривиске, Эверест 20 км хире черде, кашпал ыңдында тода көс-түп келди. Ооң ужурундан бүдүн

делегейден күчүлүг энергетика бо-дунуң мага-бодунга сиңирип аар дээр улус Ронгбук хүрээзинче аян-чорук кылып кээр чүве-дир. Бо хү-рээден ыңай кижилер төрөлгөтөнниң кызыгаары төнгөн, ам мөңгө мең-гилер эгелзэн. Эверест шыпшыны-че үнер дээр альпинисттерниң кол лагери 5200 метрде, дески черде. Бээр кандыг-даа машина-техника, чадаг-терге-даа чедип кээр. Аль-пинисттер лагерлери-ле хөй. Кыдат-тар, индийлер, поляктар, украин-нер, американнар-даа бар. Бир майгынга бир кижилер чурттаар, улуг майгынарда: столовая — кают-

метрже, ийиги лагерь 6400 метрже үнүптүвүс. Мен Марианна-биле 5800-ке четкеш, бадып келдивис. 6400-че бо чоокта бедик даглар чорбаан Мачукту чорудуптувус. Шупту ынаар углапкан болзувусса, эң ыдыктыг Ронгбук хүрээзинге чалбарып четпес апарган бис. Сарлыктар чедип турар 6400-даа канчаар, Ронгбук-ла кедилг боор дээр, мотоциклге ушкажып алгаш, четкеш, билет садып алгаш, оран-делегей кыдында ыдыктыг хү-рээге чалбардым-даа, өргүлдү кылып, чамдык кадактарны аңаа багладым-даа.

сайзыралдыг оран болган. Ында кижиниң амыдыралына херек кол чүвөлөр: каалама оруктар биле электроэнергия кайда-даа бар. 4000-5000 м бедик дагларга, ханы кашпалдарга, чаңгыс-даа ыяш үнмөс оранга ону кылып аары ыңдыг белең бе. Ийде, сарыг-ша-жынның соңгу хевириниң төвү мында, аңаа немей, делегейниң космосче чоок Гималай даглары мында чаттылганда, бо оранда чырыткылыг энергетика херелде-нип турар болганда, ында чурттаан кижилерниң сүлдө-сүзүү кедергей бедик, өндүр-дүр. Бистер ол кайгамчыктыг сүлдө-сүзүктүн кезик-чамдызын боттарымыска сиңирген боор бис диштивис. Тибетте эрткен, амгы, келир үелер-денге чоруп турары каракка көскү-дүр. Тибеттиң келир үеде демир-оруу он-он туннельдер, бетон адагаштар бооп көстүп туру. Ба-за бир кол чүве, талыгырда Тибет ам Тыва-биле аразы кажангы-зындан-даа чоокшулаан. Бистиң өгбелеривис ийи чыл кылаштажып чедип турган болза, ам Тибетче үш-дөрт хонгаш-ла чеде берип болур арга тывылган. Чогуур харылзааларны тудуп кадымыс, келир чылын Тываның чурттакчы-лары Непал таварааш, Тибетти, Лхасаны, Ронгбукту, Кайлашту көрүп чедип болур эвесле.

Непал — делегейде эң бедикте чыдар күрүне

Непалдың төвү Катманду хоорайга үш катап келдивис. Эң баштай Москвадан ужуп келгенде, дараазында машина-биле Тибеттен бадып келгенде, а үш дугаарында Эвересттиң мурнуу талазында Лукладан келгенивисте.

Делгейде эң бедик деп санадыр Непал күрүнези Гималайның мур-нуу талазында Индия-биле кызы-гаарлажып чыдар. Непалда Чер бөмбүрээнде 14 санныг 8000 ажыг метр бедик дагларның 8-зи чыдып турар. Олар бо-дур: Эве-рест (8848 м), Канчанджанга (8586 м), Лхотце (8516 м), Макалу (8463 м), Чо-Ою (8201), Дхаулигири (8167 м), Манаслу (8163 м), Анна-пурна (8091 м). Непалдың шөлү Тывадан бичин, бисте Тожуну ал каап-тар болза, ол хире. Ынчалза-даа чурттакчы чону 30 млн. кижилер. Эко-номика талазы-биле чыдып калган күрүне, ында улуг бүдүрүлгелер чок. Кижиге онажыр акша тала-зы-биле делегейде 194 дугаар черде турар.

Бо күрүне чоокка чедир хаа-лыг турган. Бир дугаар машинаны, оруктар чок болганындан, непал-дар холга көдүрүп алгаш, кокла таварыштыр 1951 чылда хаанынга эккеп бергеннер. Ооң соонда машина оруктар кылып эгелзэн. Ынчалза-даа ам-даа хөй хоорай-ларже машина оруктары чок, чүгле агаар-биле харылзаалыг, чурту кадыр-бертиг.

Бистер ам Эвересттиң мурнуу талазында кол лагерьге чедер деп бодалдыг келгенивис ол. Эверест шыпшыныче эң баштайгы үнүш-күн 1953 чылда болган. Ону Чоо-Зеландиядан Эдмунд Хиллари биле шерп Норгей Тенцинг боттандыр-ганын билер бис. Лукла хоорайже «Твин Оттер» деп бичин самолете-биле ужуп четтивис. Катмандудан бээр алзы альпинисттер чүкүтү чадаг чедирип турар, бо аразы 12 хонар. Делегейде сурагылыг чүкү-дажыыр шерптер деп нация мында-

5200 м лагерьден чүктү сар-лыктар-биле 6400 метрже дажыыр. Бир сарлык 60-80 кг чедир чүкү алыр. Ол чүктү деңзилээш, чүдү-рер. Шууштур 100-200 сарлык коклап үнүптөргө, орук чайлап манап турар сен. Шак ынчаар сезон дургузунда, ийи ай иштинде экспедицияларның он-он тонна чүктери дажыглаттынып турар. Бедий бээр, сарлыктар лагерь-лери бар болду. Адаандан үнген сарлыктар чүктү бир черге чеди-рерге, лагерьде сарлыктар улам бедидир үндүрер. 5200 метрже адаандан тараа саваңы эккеп турар сарлыктар база бар. Тараа сава-нын бир-ле чүве-биле холааш, оларны кемгерип турар. 6400 метрден меңги доштар эгелээр, оон өрү чүгле дага, хендирлиг альпинисттер үнер.

Бистиң лагерьден Эверест, дорттаар болза, 7-8 км черде тур-ган. Делегейниң Ие-бурганы кыл-дыр санадыр ол дагың кырыне бис ышкаш улус бир талазындан оюп-оюп үнер. Эвересттиң шып-шыын хүн бүрүде хайгаарал, ооң соок тыныжын дүн-хүн чокка би-лип ап, олче бедип үнүп тургаш, ынаар семеп боор-дур бис деп тү-нелге келдивис. Бистиң арга-дур-жулгавис, спортчу белеткеливис четир болду. Моон сонгаар кым кижилер чогуур түңнүг акша тып шы-даар болдур, ол ынаар үнер. Ыдыктыг Тибеттиң хүрээлеринден-даа, кайгамчыктыг энергетикалыг дагларындан-даа чаа күчү-күштү, угаан-сарыылды алганымыс чугаа-жок.

Тибет чуртунга чартык ай хире-чурттааш, Эверест баарындан Непалче джиптиг бар чорааш, тү-нел кылдымыс. Тибет кайгамчык

Бистиң төлзэн акшаыс бо лагерьге чедер турган. "7 бедик" клубтуң идегелдиг кежигүннери боорувуска Абрамов бисти халаска 6400 метрге чедип боору-вусту чугаалады. Бөлүктөргө чарлып алгаш, бирги лагерь 5800

НЕПАЛ ТАВАРААШ...

Экспедицияларның чүгү 70 тонна турган, ону 2000 кижичүктөп таварылгалар бар. Самолеттерге чүк дажыырга, ооң өртектөөсү улуг.

Непал ужудукчуларны делегейге үнө мергежилдиг болгаш коргоочок дээр. Ол, шынап-ла, ыңдыг болган. Кызаа кашпал ишти-биле куткаш, самолетуус Эверестин 8848 метрде эдээнде 100 м бичии деспекче, ужуп келген маннаар чери дөш өрү, ыңгыш ол дораан маңын чидирип-деди. Дедир ужарда, кудургай куду айнааш, тамыже шурай бээр, маносец ышкаш. Луклада бо эл аэропорттун адын Норгей бичи биле Эдмунд Хиллари деп аан. Моон тура Эвересте 5200 метрде кол лагерьге 4 хондур даг кылаштаар. Лукла — чадаг ус кылаштаар кокпаның кылында шөйүлген бичии суур. Алгандыр даглар бажынче өрге, бөрт уштуна бээр. Ол ак шыг дагларның сүүр деп чүве, ийи бистиг кинжал-ла.

елегейде эң күштүг кижилер

Шерптер даң адар билек-ле, ктерин ооргалалкан кокпа-биле уп турлар. Бо үжүк-бижик чок ия 1950 чылдар үезинде 40 муң и турган болза, ам 125 муң дыр өзе берген. Луклада шко-бар чорду, непал бижик-биле енип турарлар. Шерптер — чер ында база бир кайгамчыктыг тамык чоннарның бирээзи. Күтүр, херээжен, улуг, биче ка, харлыг арттарга кызыл-ан безин чүктээрлер. Олар үрген чүктүң деңзизи-биле а ажылдап ап турарлар. Медициялар чүгүн 30, 45, 60 кг дыр белеткеп каарлар. Ын-аш хүн бүрүде акшазын туда жып турарлар. Лукладан Эве-иң баарында лагерьге чедир м кайгамчыктыг кадыр одуруг ла шөйүлген. Чоорту бедип ла чоруур. Сарлыктар, аъттар, тар база ажыглап турарлар. Тү корзинага суп аар болду-бажындан бедидир чүнү-даа птар. Эгинге чүктөвөс, корзи-и адаанче хендир ажылдыр-калбак курну улааш, бажы-чүктээр. Олар шоодайларны, жактарны, керосинни, калбак-лерни, 5-6 метр брустарны альпинистерниң, мында уң амыдыраарыңа херек-даа ооргазынга дажыглап-а. Бир кижиниң чүктөп турары каш кил чүвөл аан? Ооң ха-ын дыңнааш, дылывыс агарып-ын. Шерптер — боттары бичии, чон. Оларның деңзизи 50-60 метрде турган боор. А чүктөп турар ү 100-120 кг болган! Кыс-кар 50-70 кг чүктээр. 12 хар-юлдуң чүгү 45 кг болду. Мээң агым ынчан 18 кг турган, а 100 ажыг кил чүгү-биле р дөшке мени мурнап алгаш, нма дег чииги-биле чоруй-ылар. Бистер 30-40 кг рюк-и чүктөпкеш чоруп турары-и сактып келгеш, ыядып-ла-и бис. Улуска ол дугайында аар-даа хире эвес чорду-тер, дора дизе, чугаалажып-нгли дылды билир, оларның-англилежип чор бис. Француз, и, немец, кыдат дээш, өске-даа-арны оларның билири чугаа-кандыг чурттан чыл бүрүде-ициялар бээр келбес дээр.

Россиядан келген бир бөлүктү орус дыл билир шерп эдертип чоруурун көрдүвүс-даа.

Узун кокпа кыдыында чаңгыс кудумчулуг бичии сууржугаштар хөй. Кокпада бүдүн делегейден келген Эверестин адаанда бааза-зын көөр дээр туристер база хөй. Орустар бо-ла таваржыр. Эверес-тин мурнуу талазының чурттакчы-лары мынчага дээр чадаг-терге, мотоцикл, машина барааны кажан-даа көрбөз. Олар маңаа ажыг-латтынмас-даа, мында 20-30 метр хире дески чер чок. Одуруг дөш үнүп, кудургайлап чоруур. Калбак даштарны сомнап тургаш, чадалар кылган. Электри кабельдери арга иштинде черде шөйүлген. Ынчан-гаш хензиг суурлар шупту сай-гылгааныг, телевизорлуг. Долган-дыр харылзаа суургалары көзүл-бес, ол хирезинде кокпада шерп-тер соталыг телефон-биле чугаа-лажып, чараш аялгаларын дыңнап базып чоруурлар. Ханы кашпал-дарны чоон трос-биле кылган, чай-ганып турар, 200 метрден ара чок узун көвүрүглер тудуштурган. Даг казар экскаваторнун 30, 33 мм тростары чорду. А оларны та чү-нүн-биле кашпал кежилдирип, дыңзытканын кайгап ханмадым. Мында тракторлар чок болгай. Эверестин бо талазы аргалыг. Ги-малай хадылары, калбак бүрүлүг ыяштар, чадаң-ыяштар Саян тай-газында дег. Чоон хадыларны, шаанда бисте дег, ийи кижичи улуг диштиг узун хирээ-биле манзы, брус-кылдыр хол-биле хирээлеп турарын көрдүвүс. Мында мотор-луг хирээ ажыглавайн турар, са-молет-биле бензин дажыглаарын чөпшээрөвөс. Дорту-биле алырга, Эверестин мурнуу талазында чаң-гыс-даа «дыргырт» дээр техника чок. Ооң ажыы чүү деп, кажан-даа төнмөс кижичи күжү эгүүреден бар болгай.

122 харлыг тыва кижичи

Мен апрель 30-де төрүттүнген кижичи мен. 1962 чылда катап төрүттүнген херечилел кылдыртырга, та чүге ийик, август 10-да деп каан болган. Ол олчаан паспортта база ынчаар айыткан. Апрель 30-де Лукладан чүктөнгөш, кокпа-биле Эверестин адакы лагеринче кы-лаштажып чоруптар хүнүвүс чүве. Мында отелди «лоджия» дээр. Бистер аэропорттан беш-ле базым черде «Coffee shop» — «Кофе садыы» деп лоджияга турган бис. Ында удуур өрээлдер, чөмненир чер, белектер садыы бар. Эртен шай ижип алыр дээш кафединге кире бээривиске, лоджияның эр-гелекчизи эр мээң мурнума «Тө-рүттүнген хүнүң-биле! Маадыр 65» деп англиеп бижээн торту салды. Кайгап-ла калдым. Бо байырыг шаңнал мээң өөрүмүн, Мариан-наның чогаады дээрзи билдин-гаш. Лоджия ээзи улай Лукла аэропортун тырттырган, артында шерп дылда бижээн откытка база тыпсып берди. Өөрээнимден бир шил кока-кола чагыттыргаш, кут-шил кока-кола чагыттыргаш, кут-шум. Бо хүн мен Эвересте 65 хар-лап турарым ол. 65 чыл бурунгаар Хорум-Дагның Хола-Хараган деп черинге баштайгы кышкым дың-налган кижичи мен. Бо чылдарның чартыындан хөй кезин бо хүн тай-га-сынга, бедик дагларга уткугу-лаан мен. 1970 чылдар ортан уе-лалар, туриадалар апрель төнчү-зүнде эгелээр чүве, а мен оларның

доктаамал киржикчизи болу бер-дим. Дириг кижичи шилги бөрү көргөн чүве дээр, кижичи төрүттү-нген хүнүн делегейиниң эң бедик, ыдыктыг даанга база уткуур чүве-дир, көрөм! Бистиң үениң кижилери хоорай, суурларга эвес, кайы-бир черлерге: Хола-Хараган, Сайыр-Аксы, Буга-Согар-Алаак дээр чи-жектиг черлерге кидис өггө, өдөк кырынга төрүттүнер чүве. Ынчан-гаш мен делегей кезип чорааш, төрүттүнген өдөөм Хола-Хара-ганның довураан адыш иштин бе-дик даглар шыпшыыңа чажып чоруп тур мен. Кафеге шайлап ора, бо дугайында өөрүмгө чугаа-ладым. Хола-Хараганның адыш ишти довураан Памирде Ленин сүүрүнде (7134 м), Кавказта Эль-бруста (5642 м), Африкада Кили-манджарода (5895 м), Мурнуу Аме-рикада Аконкагуада (5962 м), Соңгу Америкада Мак-Кинлиде (6194 м), Австралияда Косцюш-кода (2228 м) чажып каан мен. Бо келгеш, ол-ла довуракты Катманду-нун хүрээлериг өргөззи Дурбар-скверге, Лхасаның Поталага, а дүүн бо Луклага база чаштым. Өөрүмгө мону улай чугааладым. Бодум Эверест шыпшыыңа үнөс болганымда, Федор Конюховту адыш ишти Хола-Хараган дову-раан 8848 метрге чажып каап көрөм деп дилег кылдым. Кижичи целлофан халта хензиг довуракты кежик хавыңа суккаш, хойлап алды. Ол-даа Эверест шыпшыыңа үнө бээринге бүзүрээр мен дидим.

Кажан чүктөнгөш, кокпа-биле чорупканымыста, башка чаа ажы-дышкын тыылган. Бокта, бо хүн мен бо оранда 122 харлапкан ки-жичи мен! Мындыг улуг назылыг тыва кижичи төөгүдө кайын турган боор. Мээң өөрүмүнүң назыны база улгаткан деп билир. Непалда бо чылын 2069 чыл чүве-дир. Бо күрүнениң календары бистинден 57 чыл улуг. Тоолда-биле демей апарган. Непал күрүнениң 122 харлыг бооп тургаш, моон ужуп-тарывыска Москвага, Тывага ка-тап-ла 65 харлыг чедип кээр мен.

Коммунизм тургустунган оран

1961 чылда совет күрүне 20 чыл болганда коммунизм тургузар дээр сорулга салган чүве. Ол күзөл боттанмаан, Россияга ол болдун-мас-даа. Коммунизм деп ниитилел чүгле саазын кырында, чамдык кижилерниң бажының иштинде болгай. Ону көргөн улус бар бе? Бис коммунизмни Эверестин мунуу талазында кокпага көрдүвүс. Бо черниң чурттакчыларының аразы-нда бай-шыырак азы яды-түремик кижилер чогулу. Шуптузунуң амы-дыралы чаңгыс денелде: кижичи бүрүзү ажылдап турар. Бо оранга, диванга хере теп алгаш чыдар болза, чурттап-амыдыраары бол-дунмас. Апрель, май айлар муссон чок үе-дир, а июндан эгелеп сентябрьга чедир муссон — үргүл-чүлүг чаыстар эгелээр. Чаыс ай-айы-биле чаап кээр, хемнер үер-лээр, ол ынчал турда күс дүжерже, хар үргүлчү уруп эгелээр. Январ-да соок 30 градус чеде бээр. Чиң-ге кокпаны хар-даа, көшке-даа дуй дүжүп турар. Шерптерниң чурттап турар оранында адыш ишти хире дески чер чок болганындан карыш хире хензиг черлерге кулчаны тарып аар болдулар. Инектери балет артистери дег, хая кырында, бир буду агаарда астына берген, баглап каан турар чорду. Бичии,

2-3 харлыг уруглар тамыже, каш-палче-даа чуглуп кире бербес, оларны кым-даа өртөвөс, кокпада ойнап халып турдулар. Шерптер-ниң садыг-саймаазы кокпа кы-дыында ажык. Ында индуис, буддист чүдүлгениң херекселдери, каасталгалары, альпинист идик-хеп, дериг-херексел колдаан. Өрү-куду кылаштаан туристер, альпинистер бараан садып аар дээнде, садыг-ның ээзин дилеп маңнап турарлар. Өртөк-үнезин бижип каан чүве болза, рупийлерни, долларларны кижичи боду артырып каар дээр. Лукладан апрель 30-де шыырак кылаштаан туристер, альпинистер «Бичии Тибет» деп лоджияга аш-танып-чөмненип хондувус. Кежээ 65 харны амданныг чөм-биле улай демдеглээш, өртөөн төлээр дээр-виске, кафениң ээзи аныак эр: «Ам чоор силер ону, эртен төлөп-тер силер» дидир. Эртенинде кокпага кылаштажып чорааш, бо бүгүнү сайгарып, чугаалажып кээривиске, чер кырында комму-низм бар чүве болза, ол мында-дыр деп түннедвис. Бирээде, кижилерниң амыдыралы чаңгыс денелде-дир, ийиде, чурттакчы-ларның мөзү-шынары кайгамчык бедик-дир, делегейиниң кандыг-даа чоннарынга бүзүрээр, үште болар амгы үе-биле деңге чурттап турар-дыр: телевидение, Интернет, соталыг телефон кандыг-даа ка-дыр кашпалда, сүүр дагларда бар. Коммунизм үезинде кол-ла чүве, кижилерниң бедик мөзү-шынары болур деп бисти өөредип турган чүве. Мында ол бар. Бо чон арага ишпес, аныактары чыгып алган анаа хөөрежи оор болдулар. Шерптерниң кижизиг мөзүзү бедик-тир. А бүдүн делегейден бээр кээп турар альпинистер, туристер-ниң мөзүзү база бедик деңелде болгай. Эверест деп кайгамчыктыг берге оранче анаа кижилер кайын келир, оларның иштики делегейи база чогуур деңелдиг болуру чугаажок. Бо бүгүнү кадып кээрге, амгы үеде Чер кырында комму-низм Эвересте Лукладан бирги кол лагерьге чедир бар чорду.

Непал кандыг чурт чүвөл?

Бистер Эверестин мурнуу тала-зынга 3400 метрде Намче-Базар суурга четтивис. Хонук-хуусаавыс санап көөрүвүске, дедир чанар самолетуустан озалдап боор байдал тыптып келген. Маңаа агаар дораан баскырап, туманнап, чаыс, хар чаай бээр, Катманду-биле бо аразында агаар харылзаазы бо-ла үстү бээр чер-дир. Бистиң мурну-вуста Россиядан үш кижичи самолет манап чадааш, вертолет хөлезилеп алгаш ужуптулар, ол дээрге ар-тыкка 500 долларны бир кижичи төлээни ол.

Луклага безин самолетту үш дугаар хүнүнде манап алдывыс. Чүгле 3-5 каыт калбак бажыңнар колдаан Катмандуга ам үш дугаар келдывис. Непал — индуис күрүне, ынчалза-даа сарыг-шажын мында хүндүткелде. Сарыг-шажынның эң улуг сувурганнарының бирээзи Боднатха, кымны, чүнү-даа хай-гаарап турар карактарлыг Сваям-бунатха база калат четтивис. Ин-дуис хүрээлериг Дурбар-скверге каш-даа барган бис. Дириг бурган — Кумари дээр 6 харлыг уругну-даа көрдүвүс. Непалдар кайгам-чыктыг хүндүлээчел чон чорду. Холдары мурнунга тейлей туткаш: «Намасте!» деп мөндилежирлер. Катмандунун чурттакчылары 2 млн ажыг кижичи, а Непал боду хензиг күрүне болгай. Бир өг-бүлөдө ажы-төл хөй, он кижичи чедип турар. Кат-манду — садыг хоорай. Каыт ба-жыңнар адаанда садыг чок чер чок. Мында бараан өртөө кедергей

чиик-тир. Россияда 2-3 муңнун альпинист хевин рубльче шилчи-дерге 200-ле рубль. Непал рупий-ниң үнези: бир доллар 84-85 рупий болур. Садыг кылырга-даа, такси-ге, рикшага олурарга-даа хүндү-лээчел непалдар 5 рупийни, а ол дээрге бистиң-биле 2 рубль 30 копейкни эгидип бээрлер. «Бо кижиден артык акша алың» дээр бодал шуут чок. Садыглажырга барааның чеже-даа катап чииге-диптер. Боттарының холу-биле кылган барааның садып аар дээр-де кижиден шуут салдынмас. Ын-чалза-даа ол бүгүнү кончуг кижичи кылыр: арын-шырайы-даа, аксы-сөзү-даа кончуг чымчак чорду. Диленген, чединмес бичии уруглар, кырганнар, херээжен улус бар-даа болза, хөй эвес. Олар диленип турар-даа болза, кижизиг мөзүзүн чер-ле салбас. Оларга таварышканда рупийлерни бээр апаар. Бистер Катмандуга беш хондур чурттап келдывис. Непал-дарның кадыг шырайын, чидиг көрүжүн эскербедивис, аразында-даа дыңзыг үнүн дыңнавадывыс. Олар кымны-даа өскөлөвөс. Евро-пейжи туристер мында эвээш эвес. Оларның аразында кызыл-даван-даа кылаштажып чоруурлары бар. Непалче визаны аэропортка ужуп чедип келгеш-ле, ап алыр. Каш хонук херегил? 10, 15, бир ай, үш ай бе? Чүгле виза өртөө төлөп аар. Бо дээрге кандыг-даа кижини, ооң хостуг эргелерин хүндүлөп турары ол. Арага дугайында чугаалаан-даа ажыы чок. Бистер Тибетте-даа, Непалда-даа чаңгыс-даа ээрик кижичи көрбедивис. Бүдүн күрүне-лер арага ишпейн чурттап турар-лары ол, садыг-саймаада арага аймаа бар-даа болза.

Делегейде кижичи чурттап турар алды диптиң шуптузунга барга-нывыс ол. Чер бөмбүрээнде 7 миллиард кижилер шупту бистиң адаавыска турган деп дорту-биле чугаалап болур бис. Алды дипте хөй күрүнелерниң чонун көрдүвүс, ынчалза-даа непалдар дег кижизиг чон чок болду. Непалдар кижизиг талазы-биле делегейде бир дугаар черде-дир. Ийе, оларның күрүнези бо хүнде экономика талазы-биле хожудангай. Завод, фабрикалар тудары үр эвес, бир шагда олар тыптып кээр. Ынчан Непал 2-3 чыл иштинде амыдыралдың бүгү деңгели-биле амгы сайзырангай күрүнелерни чайлыг ажып болур. Мында кол-ла чүве — чоннуң үзел-бодалы чырык, сүлдө-сүзүү бедик.

Бистер эртен вектиң 60 чылда-рындан-на чонну коммунистиг мө-зүге кижизидер деп турдувус: кижичи кижиге эш, өңүк, акы-дуңма бо-лур деп. Тибетте, Непалда 50-60 телеканалдар бар. Олардан чаңгыс-даа канал ок-боо, бижек, хан-чин, авария, өрт, үер көргүскени ты-вылбас. Шупту анаа кижизиг дам-чыдылгалар. Чоннуң угаан-медере-линиң, корум-чурумунун кол дөзү бо-ла-дыр. Непалдар бо барган кижиге безин кыска үе иштинде эш, өңүк, акы-дуңма болу бээр чорду.

Үжен чыл бурунгаар, 1982 чылда апрель, май айларда совет альпинистер төөгүдө бир дугаар Эверест шыпшыыңа үнгеннер. Ынчан мен, «Тыва даг-дүгү» ком-бинадының ажылчыны кижичи, бо болушкунну кончуг сонуургап, теледамчыдылгаларын безин тырттырып турдум. Чүгле 3-4 чыл бурунгаар безин Эверестке чеде бээр мен деп бодалым чок турган. Бо баргаш 5800 метрге четкеш, ооң шыпшыын хайгаарап, өөренип көрдүм. Кижиниң бодалдары кай-и-бир шагда бүдө бээр-дир эвес-пе дээрзинге ам бүзүредим.

(Уланчылыг).

● Тоолчу Маңнай Ооржактың 120 харлаанынға

Опал ШУЛУУ,
ТР-нің культуразының ал-
дарлыг ажилдакчызы.

НАМДАР ТӨӨГҮЛҮГ НОМ

Килчең Максим уруг-дары
Кижизиг-даа, мөзүлүг-даа,
Чүүл-бүрү ажыл ишке
Шүглүп үнер төлөптүг-даа.

Мээң "Күзээл, чүрээм" деп шүлүктерим номунда Төөгүлүг төрөл чонум" деп улуг хемчээлдиг шүлүмде кирип турар Максим Килчеңниң уруг-дарының бирээзи Валентина Максимовна Килчең бо-ла болгай.

Хөөредиг чокка чугаалаарга, Валентина Максимовна анай-кара-ндан (элээди үезинде-ле) өдө-чара уруг дээрзин чер-лир мен. Чүге дээрге бистер черниң улузу бис. Чаңгыс суун ижи аралажып өзүп-гүп келген болгаш, бот-рывысты чоок билчир бис, -даа мырыңай бисти чаңгыс иң ажы-төлдери акылышкы-лышкы деп-даа болур.

Иң школа доозуп, баштайгы советтер ажылындан амыды-иң, ажыл-иштиң "ужуун сый-оон улаштыр партияның дээ-олазын дооскаш, ол-бо чер-харысалгалыг албан-ду-арга чедир депшип ажил-урттап чораанының, ажы-үң, ада-иезиниң, акы-ларының болгаш черле-зи-биле бодунуң амыды-кокпа оруунуң, салым-чуң дугайында тодаргай көргүскен доочу намдарлыг и-биле хиним тудуш" деп ийги номун улуг сонургал-омчуп таныштым.

Ийи-даа албан черлеринге ур ажилдарга ажилдап

чорааш, Валентина Максимовна бодунуң быжыг, туруштуун көргүзүп келген. Черле Максим Килчеңниң уруг-дары аажок дыл-зырак, уран-чечен, аажы-чаңы, арын-шырайы көрүштүг, чараш омур-хевирлиг улус. Валентина Максимовна уран чүүлге дыка хандыкшылдыг, сонургалдыг. Алдан-Маадырга аныяанда бары-ла ооң-биле сцена кырындан "дүшпейн" турдувус. Композитор Александр Лаптаңың "Сылдыс-тыгда" деп ырызын кожуун көрүл-дезинден эрткеш, республика (ынчан область турган) фести-валынга кири ырлаштывыс. Ол үениң чуруктары менде бар.

Эрзэн, ала-шокар чуртталганы ном-дептерге чуруп, бижип көргүзери ындыг-ла белен эвес дээрзи билдингир. Валентина Максим-овнаның кайы-даа черлерге ажилдап-чурттап чорааш, солун демдеглелдерни бижип ап чорааны ооң эскериичел, сагынгырын херечилеп турар. "Арбан дар-галааш, алды чыл болдум" деп эге-де кады ажилдап, арга-дуржул-газын солчуп чораан акыларын, эш-өөрлерин сактып бижээни

өөрүнчүг. Мээң адымны ында кирип каанынга өөрүп четтирдим, дунмам.

Автор ол ышкаш бот-намдар номунда ада-иезиниң өг-бүлезиниң эпиг-демниг ажилгырын, амыды-рал дээш демисежип чораанын база бижээн. Ачазы Килчең Мак-симниң кыш дургузунда чир ай, бестен эгелээш, чүүл-бүрү үнүш-терни чогуур үе-шаанда ажаап-тежээш, курлавырлап алырын тодаргайлап сонургаткан.

Чогаалды кезектеп, бөлүктөр аайы-биле тургусканы таарым-чалыг. Бот-тускайлаң намдар төөгүлүг ном деп болур. Номда "Чадаана— ыраажы хем" болгаш кыска шүлүктөр одуруглары, кожамыктар, Маспың угбазының кожамыктары база-ла үнелиг белек-тир. Ооң эрте чок болган Ажаа угбазында, акызы Шолан-Бораны-даа таныыр, билер мен. Акызы Шолан-Бора-биле кады-ла ойнап-хөгөп чордувус ийин. Ооң аар аарааш, эрте-ле чок болган-ыңга дыка хомудаан мен.

Номнуң автору Валентина Максимовна айыылдыг аарыгың "аспаандан" сегип үнгөш, чырык хүнче уткуй бүзүрелдиг көрүш-биле хере басып, херээжен кижиниң быжыг туруштуун чонунга бадыйткап, ажы-төлүнүң кижизи-дилгезинге чугула кичээнгейни салбышаан, бүгү-ле чоок кижилериниң, хөй-нитиниң бүзүрелин амыдырал, ажил-херек кырынга шынзыдып шыдаан.

Мыя бо кыска чүүлге номнуң дөгөрезин, төөгүлүг колтары бижири канчал-даа болдунмас.

Номда ам бо хүннерде бистин аравыста чок-даа кижилерниң, амгы үеде алдын хүннүң адаанда чурттап-даа чоруурларның болгаш салгалдарның чуруктарын кири-гени чогумчалыг. Тыва Респуб-ликаның Улустуң чогаалчызы Черлиг-оол Чашкынмаевич Куулар-ның номну улам уранчыдып, "сиил-бил", эде-хере тыртып, редак-торлап, улуг деткимчени көргүс-кенин демдеглестин аргазы чок.

Бир-тээ, демир-үжүктү сегирип алган болганда, отту одааш, улаштыр хөрлээлетпейн, көзөвейн, хөмүрөттир өжүрүп каар эвес. Валентина Максимовнаның номчук-чузунуң сеткилин улаштыр өөртүп, ам-даа солун чогаалдарны бижи-рин кым күзевес боор. Акылары бистерниң соовустан хере басып олурганы дээр хевирлиг-дир. Үс-түнде бижээн мен. Максим Килчең-ниң ажы-төлү хөлчөк хөөрөштиг, ажык сеткилдиг, дылгыр, чугаа-сооттуг улус деп. Далашпайн, кызып, өскелерден үлөгөр ап, дүн-хүн дивейн, шудургу ажилдаар болза, Валентина Максимовнада чогаалга чоок "тыныш" бодалдар бар хевирлиг-дир.

Валентина Максимовна Кил-чеңге "Тыва Республиканың алдар-лыг ажилдакчызы" атты болгаш өске-даа күрүне шаңналдарын тып-сырын күзээр-дир мен. Ол — Сүт-Хөл кожуунуң хүндүлүг хамаа-тызы, барып-барып ие херээжен кижиги хирезинде удуртур ажилдар-га үрө-түнелдиг ажилдап чораан.

Бораш ОНДАР.

Россияның журналистер эвилелиниң кежигүну.

БИБЛИОТЕКА
БАЙЫРЛАЛЫ

Россияның библиотекалар хүнүңге тураскадап, Сүт-Хөлдүң төп билбиотеканың ажылдак-чылары кожуунуң культура килдизиниң даргазы Н.Күдерек-биле демнежип тургаш, "Чедим-че чок амыдыралдыг чон-биле билбиотекаларның ажылы" деп темалыг "төгериң столду" эрт-тиргеннер. Аңаа кожа-хөлбээ 4 кожуунуң билбиотекарлары аалдап кээп, арга-дуржулганын солчушкан.

"Төгериң стол" өзүп орав аныяк-өскөнниң келир үеде аас-кежиктиг тыва чон болурун чедип алырынга оларның билбиотекка-биле харылзаазының салдарын демдеглээн. "Төгериң столдуң" аалчылары боттарының кожуу-нунга кандыг ажилдар чорудуп турганының дугайында илеткел-дерин чоокта чаа ажиттыгган информация төвүнүң дузазы-биле таныштырганнар. Ылаңгыя Барыын-Хемчик кожуунуң бичии чаштарга эрттирип турганы арага, таакпы, СПИДКЕ удур хемчеглери кончуг солун болуп, чыылганнарга ажыктыг медээлерни берип сонургаткан. Бай-Тайгага "Аныяк кадрлар", "Кадыкшыл", "Меңги че-чээ" база түр када ажил чок бол-гаш инвалид херээженнерге, олар-ның хостуг үезин шын ажыгла-рының дугайында бөлгүмнерни эрттирип турары өскелерге үлөгөр болган. Оон ыңай Чөөн-Хемчик кожуунуң төп билбиотеканың, Кара-Чыраа суурнуң билбиоте-казында эртип турар бөлгүмнер-ниң киржикчилериниң ажилда-рының делгелгелерин, чонга хол-биле кылдыгган ажыктыг бараан-нарны бараалгаткан.

Бистиң корр.

ТУМАННАЛГАН БОДАЛДАР...

● Чечен чугаа

(Уланчызы. Эгези № 61
«Шында»).

ернаттан үнүп келгеш, эргин а туруп алгаш, улуг тындым. үн-даа мынчаар эрте берди, юрткан кижиги мен, Петровна жылдан үндүрүптер боор Мен ам мындаа хуралга башкылар мурнунга сөөлгү бердим чоп. "Ам черле ара-с мен" — деп база аашкын-лгай мен. Петровна мени п, тывалап тургаш, чула каапкаш, сөөлгү доңулда Бодумну база Петровнаны ындыг бойдуштуң болуушкү-өмейлепкен мен.

тың хенертен хадып келир стыг когуруму чанында чаг-пкы дег теректер, хадың үнүш-чимис чок озалааш нген куу хадыңны салбараң-эл-бо чүктен хадып, үрүп-ганзыг болган. Оода-ла аныяамда-ла бо бичии ашка ажилдаар чер тып-ар эвес мен. Чедип алган езугаар ажилдапкы дег имден доозазындан үндүрт-и: уругларның уран чүүл-ы, клуб, школа. Ам чүгле ызыртынып турар ажы-безин хыл кырында ызыр-гурар мен, кончуумну деп иш, чанып ора, ишкитинип и мен. Оон дораан бода-бир-ле анчыг чүүл тыпты келген. Ынчап-мынчап чорбайн, ам-даа аныяк ир мен, эрте дээр холум алырымга кайын боор, үелеринде кижиги хөгөп, ып болбас эвес, бичии и аптар бе, дөмей-ле

бажында бо мирит Какпай база чем эреп олур ыйнаан деп бо-дапкаш, саарлыкчы угбайның садыынче кире дүштүм.

— Экии, угбай!

— Экии! — деп арай доңгуну кончуг харыылады.

— Харын, бир кола пиводан беринерем. Бажында... Акшам бо неделяның төңчүзүнде...

— Че, анчыыңны Хеймер-кыс! Бо суурда өг бүрүзүнде кижилерниң акша-көпеезиниң түнүн билер апарган мен, кажан үнер-үмезин кожуун төвүнче долгааш, айтырып ап турар кижиги мен. Сээң ооң меге!

— Чок аан, угбам. Черле бериптер ийик мен чоп, чаңгыс чүведен беринер даан. Бажында...

— Бажыңда кым бар чүвөл? Бажында, бажында деп туруп бердиң. Ам база өске кижиги олуртуп алдың бе? — дээш, кыжыра аарак көрүптү.

Мен арны-бажым изиш дээн соонда, ыядыксай бердим. Ынчап ээрежип турумда, дараазында кижилер база манагына берди. Ынчалза-даа иштимде черле моон адырылбайн, дилеп алыин деп бодангаш:

— Чок, харын, ийе — деп ийи харыи бердим.

Садыгжы угбай ону эскерип кааш, менче хыйытай көрүпкеш, прилавказының адаанче карбаш дээн соонда, пивону сунупту. Мээң сагыжым чиигеш диди.

Бажың даштынга кылаштап келгеш, кайгай берген мен. Херим эжиин турлуп калган, бичии черде ызыртынып турар. Дыка хынамча-лыг, оожум кирип олурумда-ла,

Какпай көргүрээш үнү-биле ын-дыкы өрээлден алгырды:

— Кайы? Мээң маңаа арагам! Тывынар!

Бажың иштин көрүпкеш, кайгал каан мен. Ийи караан даалыктаар. Эмдик айт дывалап каапкан ыш-каш. Шупту эт-севим черде, уу-чаза шаап каапкан, аяк-шынаам бузук, ылаңгыя бо-ла көрнү каап-тар ынак көрүнчүм черде тоо быдарай берген, сонга өттүр шонуп келген хүн караанга кы-лаңайнып чыдыр. Сактырымга-ла, ол-ла, ам чуртталгаң мооң-биле доостур дээнзиг. Дораан бажымга улустуң чугаалажыры "көрүнчүк бустурга, чуртталга бузулганы ол" деп чугаазы кирди. Хинчектенип чыып тургаш, садып алган эт-с-вимни деп хараадап бодапка-нымдан куйга-бажым адыйып, изиглени бергеним билбейн барган мен.

Какпайже чүү деп алгырып, чүү деп сөгленип, канчаар карбанып турганым-даа билбес мен.

Арны-бажым, ижин-баарым изиш, карак-кулаам кызаш дээн. Баарым орта харлыктыр тепкен соонда, Какпай мээң кырымда-ла келген. Ол үеде кускум көдүрлүп, бажым караңгылаш дээн соонда, хырным дүвүнде бир-ле чүве аартап келгензиг болган...

Миннип кээримге маңган ак дээвиер көстүп тур. Долгандыр аяр көрзүнеримге, эмнелге болду. Дораан арны-бажым суйбанып, сөөк-даяам четчеледим. Шупту чүвем чогум бүдүн-бүрүн. Ынчал-за-даа хырным дүвү чымырадыр ыстап аартып тур. Бирде сөптүр-тип турар ышкаш күштелип кээр,

бирде намдай-даа бээр. Палатаның эжиин ажиттыгган соонда:

— Экии, эш! Канчап черле мынчап барган кижиги боор сен. Кончууну көр даан, харын-даа ол араатанның холунче кире бербээн сен. Кады төрээң угбаң көрүп каапкаш, сени камгалап, шагдаалар кыйгыртыпкаш, чарып алган-дыр. Харын-даа тынныг үнген сен, эш! — дизе-ле, чаңгыс класска өөренип чораан эжим Аккырмаа болду.

— Харын! Медерелим ышкынып алган-дыр мен. Ол дугайында чү-нү-даа сагынмай-дыр мен. Сен школа соонда Кызылдың эмчи училищезин дооскаш, ам мында ажилдап чорууруң ол бе, эш? — деп, бүдүү иштимде эпчоксунуп, бодумнуң хуу амыдыралым мын-чап барганын чажырыксаан сетки-лим-биле арай чугааны өскээр угландырып чугааландым.

— Ийе. Ам түр эмнээшкени эрт-кеш, үнер сен. Бир чүве чугаалайың, туттунуп көр, дөмей-ле кажан-бир шагда чугаалаар апаар мен. Ону чажыраы болдунмас-тыр, эш. Мен база кыс, ие кижиги ышкыжыл мен.

— Сен... Сен чаш төлдүг болур турган ужурулуг сен... Мооң соң-гаар ие болуп шыдавас-тыр сен, эш...

Чүгле ол сөстөрнү дыннап кааш-ла, дедир база бажым арты аартаан соонда, карактарым караңгылааш, сарыг куску үндүр ку-зупкаш, чүнү-даа билбес болдум...

Ийи неделя иштинде эмчиге чыткан мен. Эмчиге бир катап интернаттың повары угбай эм-тан, аш-чем кирип чорааш, мени ажилдан үндүрүпкенин дыңнатты. Ол үе иштинде бажымга кандыг

бодалдар туман ышкаш дүй тыр-тып, дедир аязып чоруп турбаан дээрли аан. Саян ажыр бир улуг хоорайга ортумак өөрөдиге черинге танцы башкызы деп эртем-билигни чедип ап чорааш, өске сөөк бир уруг-биле эдеришкеш, багай аажы-чаңга, хостуг алды-нарынга өөренип, эң бак чүүл араганы амзап иже бергеним ол. Чогум чон аразында кандыг-даа кижилер бар: экизи-даа, багы-даа...

Кончуумну аа. Мындыг үр үе иштинде иштелип-саатталбайн чорааш, ол хире чаяаттынып орган чаш төлдү оскунуп аар. Мен дег бак кижиги бо өртемчеге бар бе, коргунчуун, чииренчин...

Шак бо чараш часкы үеде дег бойдус-биле катый оттуп чадап кааным ол бе? Шак бо өңгүр ча-раш частып орав хек-даваннар дег чаш төлдү чырык өртемчеге чаяап берип чадап кааным ол бе? Амы-дырал-чуртталганың шаптаразы-нарынче бурунгаар базымым кайыл? Хып дээн аныяк, чалыи назынымда араганың аспаанче киргеш, үнүп шыдавайн барганым ол бе?

Хүн, ай, чыл... Хеймер-кыс ийи чыл бурунгаар болган коргунчуг болуушкунун уттуп алган, ашаа Какпай-биле суурнуң шала кыдыы черде ук суур чурттакчыларының чоргаарланып адаары "боду бүт-кен стадион" дээр шөлчүгеште дискетенип олуруп алган, хөөрөп-хөөрөп ижи олурган...

Бодап чораан бодалдары ту-ман ышкаш эстип калган...

Чинчи ХОВАЛЫГ,
ТывКУ-нуң студентизи.

Чагыдылга – 2012 (II)

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2012 чылдың ийги чартык чылында «Шын» солуннун чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде бо хуннерде чоруп турар дээрзин дыңнадып тур бис.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хундүлүг чонувусту—бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Ооң-биле чергелештир чылдың

ийги чартынгга чедир чагыдылгазы үстү берген номчукчулар бар болза, чурттап турар чериниң аайы-биле почта салбырларында болгаш «Тывапечать» черлеринге дарый чедип, «Шын» солунну айлап чагыттырып алырыңарны сүмелээр-дир бис.

ХУНДУЛУГ ЧОНУВУС!

«ШЫН» СОЛУННУ ҮЕЗИНДЕ
ЧАГЫДЫП НОМЧУҢАР. ЧАГЫДЫЛГА
УЛАМЧЫЛАП ТУРАР!

Чай болгаш уруглар

Ам чың чуруптар чоор?

Ачамны мураптыл

Авамдан ыравас мен.

Кымга-даа четтирбес мен.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чруктары.

Төрүттүнген хунуңер-биле!

Өвүр кожуунун Хандагайты суурда чурттап чоруур бистин ынак акывыс Эрес-оол Садыгганович МОНГУШ июнь 6-да 70 харлаар. Акывыс — «Улус өөредилгезиниң тергини», «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» деп хундүлүг аттарын эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну, дөрт ажы-төлүнүн уйнуктарының кырган-ачазы, эжиниң быжыг чөлөнгизи.

Ол — Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Чогаалдары «Улуг-Хем» сеткүүлге база республика солуннарының арыннарынга доктаамал парлаттынып турар. «Көдүрер-Даш тоожузу», «Хуу-салым» деп номнарның автору.

Акы-дуңма, төрөл чоннун чоргааралы, Арбын көвей дуңмаларның деткичизи, Алдар-аттыг, үлегерлиг акывыска Аас-кежик, кадыкшылды күзевиишаан, Аравыска көвей чылдар чурттаарыңны 70 харлаан байырында күзеп тур бис.

Дуңмалары.

Күш чок деп санаар

2000 чылдың июнь 13-те Чөөн-Хемчик кожуунун Хайыракан ортумак школазын доосканының дугайында Шолбан Николаевич САТТЫҢ адынга тывыскаан А №5171934 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

АЛБАН-ДУЖААЛЫН АЖЫГЛАП...

РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 159 чүүлүнүн 3-кү кезээн («Бузурукчу чорук») езугаар көрдүнген кем-херекти үүлгеткени дээш буруулуг Полина Шойжуновна Лопсанга хамаарыштыр Эрзин кожуунун судунун үндүргөн шииткели хоойлу езугаар күш кирген.

РФ-тиң Тыва Республика талазы-биле федералдыг казначейство албан чериниң Эрзин кожуунда салбырының удуртукчузу П.Ш. Лопсан бодунун албан-дужаалын ажыглап, албан черинде херек кырында ажылдавайн турар кижилер аттарын күш-ажыл үезин санаар табельче кирип, ол «ажылдакчыларның» акша-шалыңын бодунга шингээди ап турган. РФ-тиң Тыва Республика талазы-биле Айыыл чок чоруктуң федералдыг албан чериниң эргелелиниң хыналда ажылдарының түннелинде П.Ш. Лопсанны албан-дужаалындан халаткан. Дилеп тыпкан хемчеглерниң материалдарын Тыва Республиканың ИХЯ-ның истелге эргелелинде дамчыткан. Аңаа П.Ш.Лопсанга хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче хоойлузунун 159 чүүлүнүн 3-кү кезээнге дүүштүр кеземче херээн оттурган. Эрзин кожуун суду П.Ш. Лопсанны буруулуг деп көргөш, 2 чылда шенелдеге шииткен болгаш

5 муң рубльга торгаан.

Мындыг хевирлиг таварылгала чаңгыс эвес удаа болуп турар Чоокта чаа Барыын-Хемчик кожуунда ДЮСШ-тың директор ИХЯ-ның Тыва Республика талазы-биле экономиктиг айыыл чок чорук болгаш коррупцияга удур эргелелиниң ажылдакчызынга бодунун удуртуп турар организациязында херек кырында ажылдавайн турар кижилерниң адынга акша-шалың шилчидип турган дугайында истелге бертиниң хыналда хемчеглерин соксадыр дээш 25 муң рубльди хээли кылдыр берип тургаш, туттурган.

ДЮСШ-тың директорунга хамаарыштыр РФ-тиң Истелге комитединиң Тыва Республика талазы-биле Истелге эргелели РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 291 чүүлүнүн 3-кү кезээн («хээли бээри») езугаар кеземче херээн оттурган.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Республиканың болгаш хоорайның хоочуннар чөвүлелдери улуг назылыг хоочун

Серен Шактаровна ДАРЖААНЫҢ

үр арааш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

Серен Шактаровна — күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» деп медалының эдилекчизи, В.И. Ленинниң 100 харлаанынга тураскааткан юбилей медальдың эдилекчизи. Партияның Кызыл хоорай комитединге инструкторлап ажылдап чораан. Каа-Хемнин, Эрзинниң партия райкомнарының херээннер килдистеринге эргелекчилеп, областың профэвилелдериниң курорттар талазы-биле инспектору, Тыва АССР-ниң Сайыттар чөвүлелиниң эртирилге бюрозунун регистратору болуп ажылдап чораан.

Серен Шактаровна — үш ажы-төлдүн хайыралдыг авазы, кырган-ава. Ооң чырык ады ону таныыр-билер чоок кижилеринин, кады ажылдап чораан эш-өөрүнүн чүректеринге тураскаал бооп кезээ мөңгөде артар.

Силерниң-биле кады кажыыдап тур бис.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызы.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;
КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9000. Чагыг 62. Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263

Корр.сч. № 30101810500000000735

БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың март 12-де эде бүртүккэн.

Херечилелдин дугаары—ПИ №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарының авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылылаар.